

LA DIVERSIFICACIÓ D'ACTIVITATS COM A ESTRATÈGIA DE SUPERVIVÈNCIA DE L'AGRICULTURA FAMILIAR

Eulàlia Garcia Domingo*

RESUM

En aquest treball s'analitza el paper de la pluriactivitat agrària en el manteniment de les explotacions agràries familiars, mitjançant un estudi realitzat a Sant Joan de les Abadesses (Ripollès).

Es tracten els factors que permeten la viabilitat de l'agricultura familiar: diversificació d'activitats, formació, tècniques agrícoles d'alt valor afegit i que satisfacin la demanda, les ajudes familiars (on destaca el paper de la dona rural); i les principals dificultats de l'activitat agroromadera en aquest territori: manca d'actius (especialment provocat per l'envelliment de la població agrícola i la manca de relleu generacional), baixa rendibilitat de l'explotació, la manca de temps lliure...

PARAULES CLAU: pluriactivitat, agricultura a temps parcial, agricultura familiar, Ripollès.

RESUMEN

En este trabajo se analiza el papel de la pluriactividad agraria en el mantenimiento de las explotaciones agrarias familiares, mediante un estudio realizado en Sant Joan de les Abadesses (Ripollès).

Se tratan los factores que permiten la viabilidad de la agricultura familiar: diversificación de actividades, formación, técnicas agrícolas de alto valor añadido y que satisfagan la demanda, las ayudas familiares (destacando el papel de la mujer rural); y las principales dificultades de la actividad agroganadera en este territorio: falta de activos (especialmente provocado por el

* Enginyera tècnica en explotacions agropecuàries per l'Escola Superior d'Agricultura de Barcelona (ESAB). Actuant, és estudiant de la titulació superior de desenvolupament rural de la Universitat de Còrdova.

envejecimiento de la población agrícola y la falta de relevo generacional), baja rentabilidad de la explotación, falta de tiempo libre...

PALABRAS CLAVE: pluriactividad, agricultura a tiempo parcial, agricultura familiar, el Ripollès.

SUMMARY

This paper analyses the repercussions of part-time agriculture in the maintenance of family farming, through investigations which involved interviewing farmers carried out in Sant Joan de les Abadesses (Ripollès).

This paper deals with the main factors that allow the viability of family agriculture: diversification activities, training, agricultural techniques with high value added which satisfy demand, and family help (emphasising the role of rural woman). The main difficulties of agro-livestock farming in this region are: lack of an active farming population (especially as the population is largely elderly and generational replacement is poor on the farms), low enterprise profitability, and lack of leisure time...

KEY WORDS: diversity, part-time agriculture, family agriculture, Ripollès.

1. INTRODUCCIÓ

L'agricultura, des de ja fa temps, està perdent pes relatiu en el conjunt de l'economia. Tot i essent una activitat molt important al món rural, la renda que proporciona no és capaç, per si mateixa, de mantenir la població al camp. Aquest fet va provocar, i provoca, que aquells que volen exercir de pagesos moltes vegades han de combinar les feines a l'explotació amb altres maneres d'obtenir ingressos. Aquesta diversificació d'activitats és el que anomenem «pluriactivitat» o «agricultura a temps parcial» (ATP).

La pluriactivitat és considerada la manera per aconseguir l'estabilitat econòmica de les petites explotacions agràries, que no poden arribar a ser competitives, i que es resisteixen a deixar l'agricultura. La combinació d'activitats els proporciona la versatilitat i flexibilitat necessàries per al manteniment de les estructures agràries familiars. És per això que la pluriactivitat agrària resulta un procés en expansió que va prenent protagonisme en l'agricultura a temps complet. Pugliese¹ destaca que el domini de l'ATP sobre l'agricultura tradicional ha estat forçat per la integració de l'agricultura i altres sectors, sobretot al mercat. Aquesta integració afecta, essencialment, l'agricultor/a i la seva família. Tot i que l'ATP estigui localitzada a l'interior del sector primari, depèn bàsicament de factors externs

a l'activitat agrària. L'ATP és la resposta dels agricultors a una agricultura canviant.

En la diversificació d'activitats en el món rural s'ha vist una possible via per a superar els problemes de despoblament i abandonament de les terres, inadaptació de la producció a la demanda global del mercat, lent creixement dels llocs de treball rurals, elevada desocupació... L'ATP és com es completen els ingressos agraris, es millora la situació ecològica i es mantenen un mínim de població i d'infraestructures viables a les regions menys afavorides.

En aquest article, presentem les principals conclusions d'un estudi realitzat a un grup de pagesos de Sant Joan de les Abadesses (Ripollès), on es pretenia veure els efectes que pot causar la pluriactivitat en l'agricultura familiar.

2. DIFERENTS CONSIDERACIONS RESPECTE AL CONCEPTE DE PLURIACTIVITAT

Tant el concepte d'ATP com el de pluriactivitat no estan estandarditzats. Els matisos per definir ambdós mots varien segons les fonts i això dificulta poder comparar estudis de diferents autors.

Per a realitzar la investigació es va emprar el criteri d'Etxezarreta,² que corresponia a la definició més àmplia possible «de pluriactivitat». Es considera pluriactiva qualsevol família en la qual, gestionant i operant directament amb el seu treball familiar una explotació agrària, en la qual tots els membres en edat de treballar dediquen tota l'activitat laboral a les activitats agropecuàries. En aquesta definició, la pluriactivitat no es basa únicament en les activitats del titular de l'explotació, sinó que engloba tots els membres de la família. Només el fet que una persona de la família exerceixi una activitat no agrària fa que aquesta família sigui classificada com a pluriactiva.»

L'ATP consistia normalment en el fet de combinar l'activitat agrària amb feines com assalariats, a qualsevol sector, i no incorporava les activitats no agràries, realitzades dins la mateixa explotació, també anomenades «para-agràries». En aquest treball, si no s'especifica, s'utilitzen ambdós mots (ATP i pluriactivitat) com a sinònims de pluriactivitat.

1. Citat per ETXEZARRETA, M. (1987). *El desenvolupament social integrat*. Barcelona: Diputació de Barcelona, p. 124.

2. ETXEZARRETA, M. (1995). *La agricultura familiar ante las nuevas políticas agrarias comunitarias*. Madrid: MAPA, p. 416.

Si ens basem en altres fonts, podem trobar-nos amb organismes,³ com l'OCDE o la PAC, que utilitzen com a criteris per definir l'agricultor a temps parcial, el percentatge d'hores treballades dins i fora de l'explotació, o el percentatge d'ingressos obtinguts amb les diverses activitats, però ambdós criteris referits només al titular de l'explotació.

Altres matisacions del concepte de pluriactivitat són les de Naredo i Hernández.⁴ Aquests consideren com a pluriactius, agricultors amb explotacions de tamany respectable, que compten amb personal assalariat fix, sobre el qual descansa el funcionament diari de les finques. Això permet als titulars dedicar-se a altres negocis i activitats. Hi ha discrepàncies sobre si aquests empresaris són, o no, pluriactius. Nosaltres diferenciem, dins aquest grup, els propietaris absentistes, que no s'impliquen en cap aspecte de l'explotació, d'aquells que desenvolupen alguna tasca (com ara portar la comptabilitat, els temes legals, la gestió...). Aquests darrers, en el nostre treball, han estat considerats pluriactius, però no els primers. Però hi ha grans diferències entre els grups de pluriactius que acabem de veure i els pagesos. Els absentistes no viuen diàriament a l'explotació i viuen l'agricultura en l'aspecte purament empresarial, no formen part del que considerem agricultura familiar.

Etxezarreta va observar que l'articulació entre les activitats externes i els ingressos que aquestes originen, les activitats agràries i l'economia familiar són molt diferents si la pluriactivitat l'exerceixen el titular i el cònjuge, que si l'exerceixen altres membres de la família, generalment els fills. Fins i tot, percep que, en molts casos, l'impacte de la pluriactivitat és diferents si l'exerceix el titular o si correspon al cònjuge. És per això que distingeix entre explotacions amb alta i baixa pluriactivitat. L'alta pluriactivitat correspon a aquelles famílies en les quals el titular és el pluriactiu i/o el cònjuge; i les de baixa pluriactivitat, quan aquesta és realitzada per la resta de membres de la família.

Pel que hem pogut esbrinar en el nostre estudi, fins i tot, el concepte de pluriactivitat alta d'Etxezarreta és massa ampli, i caldria, també, una distinció dins d'aquest grup. Nosaltres proposem distingir els pluriactius que exerceixen l'activitat externa per la necessitat d'ingressos (pluriactivitat imprescindible) i altres, pels quals incrementar el nivell de renda no és una necessitat, i exerceixen la doble activitat per altres motius: com a realització personal, com a *hobby*, per adquirir coneixements... (pluriactivitat prescindible). Potser el percentatge de renda que suposa l'activitat externa, juntament amb la

3. HERNÁNDEZ, F. (1992). «La agricultura a tiempo parcial en la Comunidad Valenciana: Una aproximación meteorológica». Revista de estudios agrosociales». núm. 159, p. 17.

4. HERNÁNDEZ, F. (1992). «La agricultura a tiempo parcial en la Comunidad Valenciana: Una aproximación meteorológica». Revista de estudios agrosociales». núm. 159, p. 190.

seva causa, podrien ser molt explicatius a l'hora de classificar el tipus de pluriactius.

3. FACTORS DETERMINANTS DE LA PLURIACTIVITAT

Per a cada família agrària hi ha una combinació de factors, que l'han conduïda a convertir-se en pluriactiva. Però hi ha unes causes que són generals a la majoria de casos. Els motius pels quals treballen fora l'explotació pares i fills solen ser diferents. Per tant, distingim els motius de l'alta i la baixa pluriactivitat.

Per Pugliese, la tendència cap a l'ATP, així com la tendència a l'èxode, és sempre un efecte dels dos grans processos d'expulsió i de reclam. Aquests són els efectes provocats tant pels factors interns de l'explotació familiar (dimensió econòmica, característiques familiars...), com pels externs (oportunitats de feina, marc socioeconòmic...), que determinen el tipus d'ATP i el tipus d'estratificació social. Ambdós no actuen amb la mateixa força en totes direccions. El reclam, segons les condicions territorials, pot portar a l'èxode o l'ATP.

La principal causa de la pluriactivitat, que podríem incloure-la dins dels factors d'expulsió, és la renda insuficient. Als anys setanta, l'ATP era una font alternativa d'ingressos per a les famílies agràries.⁵ I més endavant, cap als vuitanta, la pluriactivitat era forçada per la necessitat de donar sortida a l'excedent de mà d'obra de les explotacions, obtenint, al mateix temps, uns ingressos extres.

El factor tecnològic, efecte d'expulsió, ha permès reduir les hores i la duresa de les feines a l'explotació. De manera que ha permès alliberar mà d'obra, que ha pogut ocupar-se en altres feines. D'altra banda, l'adquisició de tecnologia ha resultat, per a l'agricultor, el factor més car i difícil d'amortitzar, pel qual ha calgut més inversió. Aquest fet pot haver provocat la necessitat d'incrementar els ingressos per a fer front a aquesta despesa. Per tant, el factor tecnològic pot haver estat una de les causes, pel qual s'han diversificat les activitats a l'explotació. Aquesta causa pot atribuir-se a explotacions de produccions intensives i no en activitats de ramaderia extensiva ni tampoc en explotacions integrades, en les quals les despeses en tecnologia no són importants, o bé, no corren a càrrec del mateix treballador.

5. Tal com ens diu Smith (1989), la necessitat de buscar ingressos majors i més segurs per a la reproducció familiar, d'una banda; i la intenció de maximitzar la seva funció d'utilitat, constituïda pel consum de béns i el lleure, de l'altra, van impulsar les famílies agràries a oferir els serveis de treball. Citat per HERNÁNDEZ, F. (1992). «La agricultura a tiempo parcial en la Comunidad Valenciana: Una aproximación metereológica». *Revista de estudios agrosociales*, núm. 159, p. 190.

El règim de tinença de la terra podria també haver afavorit l'inici de la pluriactivitat. Segons Hernández Sancho (1992), «el règim de tinença posa de manifest l'elevada correlació entre el volum de superfície en règim de propietat i la importància de la dedicació principal fora de l'explotació; és evident que un agricultor a temps parcial només es podria permetre dedicar menys del 50 % del seu temps a l'explotació, en cas que en fos el propietari, ja que si estigués sota arrendament o parceria, és a dir, amb l'exigència del pagament, l'obligaria a una dedicació més intensa a l'explotació.» També ens diu que si els preus dels factors productius (per exemple, el treball) s'eleven relativament respecte el valor del producte marginal de l'explotació, els recursos utilitzats fora es veuran incrementats (la mà d'obra de l'explotació buscarà feina fora). Evidentment, si les tècniques de producció suposen un augment relatiu en el valor del producte marginal de l'explotació, la situació serà la inversa. No obstant, Thijesen (1988) demostra que en un context d'agricultura familiar, l'elasticitat del treball respecte a la producció, així com l'elasticitat de l'oferta de treball en relació al preu, són reduïdes. Però actualment, pel que hem pogut saber per l'estudi propi i altres treballs, la tendència és la disminució del percentatge de la masoveria. Segons això, podem preveure que aquesta causa podria estar guanyant importància actualment. Malgrat tot, en el nostre estudi, no hem detectat cap relació entre ser propietari o masover i ser pluriactiu.

Una altra causa, en aquest cas de reclam, ha estat l'aparició d'activitats a d'altres sectors, sobretot a la indústria, a les zones rurals. A *The Arkleton Trust*,⁶ es deia que l'oportunitat de participar en la prosperitat de la resta de l'economia era una de les principals motivacions de l'ATP.

Les causes més específiques de la baixa pluriactivitat del tipus les ganes d'independència econòmica dels fills; la formació que moltes vegades han de rebre fora del seu municipi, que després els empeny a buscar feines també fora; el canvi de l'estructura familiar agrària...⁷

4. METODOLOGIA

La investigació que es va realitzar va consistir en l'aplicació de la metodologia *delphi*⁸ per a realitzar una radiografia de l'agricultura familiar i

6. *The Arkleton Trust*, 1985, p. 1-2, 20-55. Citat per ETXEZARRETA, M. (1987). p. 110.

7. Tal com diu CAMARERO, L. A. (1993), fent referència als factors de la major mobilitat, «l'esperit de ruptura, l'impuls per a rebutjar la societat dels pares reflecteix unes estructures ja caduques, i, mitjançant aquesta decisió rupturista, adaptar-se als nous temps, a una societat fonamentalment exagrària». L'èxode, normalment, és vist com una millora de la situació professional. *Del éxodo rural y del éxodo urbano: Ocaso y renacimiento de los asentamientos rurales en España*. Madrid: MAPA, p. 284.

8. La tècnica *delphi* consisteix en la recollida i anàlisi de la informació, procedent de l'entrevista a un grup d'experts en relació a la previsió sobre l'evolució futura d'una variable o grup de va-

l'agricultura a temps parcial a Sant Joan de les Abadesses. Amb la tècnica *delphi* es volia esbrinar si la pluriactivitat és un factor que permet la viabilitat i supervivència de les explotacions o, per contra, accentua la tendència a l'abandonament de l'activitat agrícola a favor d'altres feines

a) *Selecció de la mostra*

La mostra d'explotacions es van seleccionar sense tenir en compte si eren pluriactives. Es van escollir els entrevistats mitjançant altres paràmetres, i després es va estudiar el percentatge que representava el grup de pluriactius sobre el total. Així, es van poder comparar les respostes d'ambdós grups i veure'n les diferències.

Primerament, es va estudiar la mostra d'explotacions existents a Sant Joan de les Abadesses, a partir de les dades facilitades pel DARP del Ripollès i per la SAT Sant Antoni de la Miranda. En total, a Sant Joan, hi havia al voltant de setanta explotacions registrades al DARP.

La majoria d'explotacions de Sant Joan són agroramaderes (mixtes) amb una forta càrrega ramadera. Es van seleccionar vint-i-nou explotacions (un 38,6 % de les explotacions de Sant Joan) per a entrevistar-les. Se'n van escollir disset, recomanades pel mateix departament d'agricultura. La resta d'explotacions es van anar destriant per tal d'aconseguir una mostra representativa, on apareguessin totes les tipologies existents, tant la petita com la gran explotació i en la mateixa proporció que reflecteix la mostra real (és a dir, segons la predominància) en cadascun dels següents aspectes:

- La distribució d'UBM (Unitats de Bestiar Major).⁹ Es va veure que la major part d'UBM estaven concentrades en unes poques granges. Predominen les explotacions de menys de vint UBM (52 % de les explotacions).
- La distribució del nombre de porcs d'engreix i truges. La producció porcina no és la més estesa.
- L'especialització de la producció, és a dir, la combinació de diferents produccions. S'estudià la tendència a la mono/poliproducció. El resultat fou

riables. Normalment, s'acostuma a aplicar a més d'una ronda d'entrevistes. Les respostes, en el cas del qüestionari presentat, van resultar tan estables i coincidents que es determinà la realització d'una única ronda d'entrevistes. L'aplicació de la tècnica *delphi* comporta la presa de decisions sobre una sèrie de qüestions metodològiques. Potser la més important sigui l'elecció d'un grup de persones capaces de donar una previsió fonamental del comportament futur d'una variable. Normalment les respostes es recullen d'una manera anònima.

9. Les UBM s'han calculat segons la informació del DARP: Nre. UBM = nre. de vaques lleteres + 0,8* nre. de vaques de carn + 0,5* nre. de vedells + 0,1* (nre. d'ovelles + nre. cabres).

la preferència a l'especialització de la producció (monoproducció en un 46,6 % de la població). No es va considerar, en aquest estudi, la producció per autoconsum. Aquests criteris van ser utilitzats per a la selecció, així com, també, la producció predominant (molta producció de llet i carn de vacu).

- La mitjana, mediana, mínima i màxima dels caps de bestiar per cada producció i explotació.

- Finalment, també es tingueren en compte criteris com el fet de pertànyer o no a la cooperativa i també es va mirar d'escollir alguna explotació, que tingués alguna activitat com ara un restaurant o lloguer d'habitacions.

La selecció es va fer, doncs, molt minuciosament i tractant la mostra amb molta precisió. La justificació estadística de la mostra, determinada amb un nivell de confiança del 95 % i si es treballa amb la màxima amplitud (50 % – 50 %), el marge d'error es troba en un (17,5 %, el qual és major del 5 % i, per tant, el marge d'error és alt). Malgrat ser un marge elevat, estem parlant d'una enquesta *delphi*, en la qual no és massa greu parlar d'aquests marges d'error. Acceptem que els experts són bons estimadors de la totalitat de la població i d'aquí que el càlcul de l'error no presenti la importància que tindria en un estudi convencional. La mostra és molt representativa de la població i això dóna veracitat a l'estudi. D'altra banda, aquest és una primera aproximació, i la mostra ja respon als objectius d'un primer acostament.

Les entrevistes varen ésser fetes personalment i a la mateixa explotació durant els mesos d'agost i setembre de 1998. La durada de les entrevistes va ser d'una a dues hores i mitja, la majoria de dues hores. De les vint-i-nou explotacions seleccionades, se n'han pogut entrevistar vint-i-dues.

b) *Descripció del qüestionari*

El qüestionari és format pràcticament per preguntes amb una sèrie de respostes proposades. Amb aquestes respostes, es va mirar que sortissin un gran nombre de possibilitats, per tal de recollir totes les opinions i, fins i tot, hi havia respostes obertes. A totes les respostes, se'ls exigia una justificació. Aquestes justificacions són especialment vàlides a l'hora de comentar les preguntes i fer-ne l'anàlisi. A l'entrevista, podem detectar els efectes d'expulsió, però no els de reclam.

La majoria d'entrevistes van ser respostes per homes, les mullers van ser-hi presents en la meitat dels casos, però en molt pocs responien les preguntes, només afegien algun comentari. Els fills no van ser presents en gairebé cap entrevista i penso que això hauria estat interessant, sobretot, per treballar el tema de la continuïtat i la pluriactivitat baixa. Potser hauria estat bo

preparar qüestionaris per a tots els membres de la família, per no recollir només el parer del cap de família.

5. RESULTATS

Presentem, a continuació, les aportacions més rellevants del nostre estudi, pel que fa als factors de producció, l'explotació familiar agrària, les activitats no agràries i la visió de futur dels ramaders. I com repercuteix la pluriactivitat en tots aquests aspectes.

5.1. L'Explotació familiar agrària

Caracterització del sector agrícola a Sant Joan de les Abadesses. Pel que fa a la dimensió econòmica, trobem un gran nombre d'explotacions petites, de subsistència, i una minoria d'explotacions modernes i competitives. Per tant, es presenta, a Sant Joan, com a la resta d'Espanya, una dualitat d'explotacions diferents i oposades, que conviuen al mateix medi. Les greus deficiències estructurals representen el principal obstacle a superar per afrontar el repte de la competitivitat.¹⁰ Argilés i Bosch caracteritza l'agricultura catalana com una agricultura de petita dimensió i molt intensiva, caracteritzada per l'explotació en règim de propietat i l'escassa incidència del peonatge.¹¹

Pel que fa a l'abundància de la pluriactivitat, si prenem la definició d'Etzezarreta, considerem que, a totes les categories de dimensió econòmica, trobem tant famílies pluriactives com a temps complet. Pensem que les famílies no pluriactives no ho són, perquè, o bé, no necessiten uns ingressos extres, o bé, perquè ho tenen difícil per exercir la pluriactivitat (edat avançada, dificultat de desplaçament, la no existència de llocs de treball...). Si adoptéssim altres definicions més concretes, és possible que trobéssim alguna relació entre el tipus de pluriactivitat i el marge brut de l'explotació.

La masoveria¹² és encara un tipus de contracte que s'empra força al camp (al nostre estudi són masovers un 35 % dels entrevistats). No hem comprovat l'existència d'alguna relació entre el fet de ser masovers i la di-

10. CALCEDO ORDÓÑEZ, V. (1996). «Disparidades regionales en la agricultura española». *Papeles de Economía Española*, núm. 60-61, p. 125; SUMPSI, J. M. (1995). «Situación actual de la agricultura española». *Papeles de Economía Española*, núm. 62, p. 183.

11. ARGILÉS I BOSCH, J. M. (1998). «Competitivitat de l'agricultura catalana en el marc de la Unió Europea». *Quaderns agraris*, núm. 22, p. 5-33.

12. El contracte de masoveria, segons la Gran Enciclopèdia Catalana (1989), vol. 14, és un «contracte de parceria en virtut de la qual una persona s'obliga a conrear la finca d'una altra, viure en la propietat, lliurar-li la part pactada dels fruits i actuar com a encarregat del propietari.»

menació econòmica de l'explotació. El que sí que hem pogut percebre és que per alguns dels masovers, el fet de no ser propietaris és un impediment per a modernitzar l'explotació, per a realitzar activitats de turisme rural, hostaleria... (encara que pensem que aquesta opció tampoc s'ha considerat gaire a fons). Hem vist com en alguns casos, pot generar-se una competència entre propietaris i masovers per la utilitat del mas, quan, per exemple, els propietaris tenen la intenció de convertir la granja en un negoci d'activitats de lleure, esportives... i pressionen els masovers a abandonar l'explotació (per exemple, impedit-ne la modernització). «La condició del masover, exposat davant de qualsevol inversió, als designis del propietari, hauria dificultat una eventual reconversió i facilitat el consegüent trasllat cap a altres sectors (principalment, la indústria).»¹³ És per tot això, i per altres motius específics, que justifiquem la tendència per part de masovers i/o altres treballadors a comprar les explotacions, sobretot els titulars relativament joves, o be, a abandonar el sector.

L'envelliment de les famílies agràries. Dels resultats de les entrevistes i la baixa natalitat, constatem un envelliment, no solament del titular de l'explotació, sinó de les famílies agràries i la disminució dels joves a la llar. Amb tot això, es fa palès el gran problema de la successió i el gran nombre de persones d'edat avançada que viuen allunyats de les localitats, en llocs de difícil accés, sense les atencions adequades. Segons Sumpsi,¹⁴ «les explotacions estan portades, la majoria, per persones d'edat avançada, amb un baix nivell de qualificació i amb poca capacitat d'innovació i dinamisme.»

Diverses utilitzacions de les vivendes agràries. Pensem que existeix la possibilitat que, encara que els fills treballin fora l'explotació, poden continuar mantenint la finca com a vivenda, hi viuen diàriament o com a segona residència. Camarero anomena aquest tipus d'utilització de la vivenda «turisme de retorn». Algunes de les causes de l'ús de la finca podrien ser el manteniment de la propietat, gaudir dels avantatges, la qualitat de vida que suposa viure al camp... Però, actualment, moltes cases són adquirides per persones amb alt poder adquisitiu com a segones residències. Fins i tot, poden donar-se cas d'especulacions. Queralt, en el seu estudi, ressalta dos aspectes, que actuen en sentits contraris, del fenomen de les segones residències. Per una banda, manté part del patrimoni constructiu civil de moltes viles i pobles; però, de l'altra, afecta la capacitat d'expansió demogràfica futura del municipi, ja que afecta persones de fora que podrien venir a la recerca de treball i també els joves dels municipis. Conclou dient que un municipi, on la seva dinàmica giri molt al voltant de les segones residències,

13. Pla Estratègic Integral de Desenvolupament Rural de Sant Feliu de Pallerols (Garrotxa, 1999).

14. SUMPSSI, J. M., (1995). «Situación actual de la agricultura española». *Papeles de Economía Española*, núm. 62, p. 172-179.

pot hipotecar a mig termini un eventual creixement del poble en termes de població habitual.

5.2. Els factors de producció

El balanç negatiu d'entrades/sortides d'actius agraris. El balanç de treballadors al camp continua essent negatiu. El 1995, hi havia a Catalunya, sis de cada deu «agraris» censats l'any 1985.¹⁵ El sector agrícola a Sant Joan de les Abadesses presenta algunes entrades de mà d'obra, tant del sector agrícola com de persones alienes (tot i que aquestes darreres són mínimes). L'entrada de personal d'origen no agrari té com a principal vehicle el matrimoni. Per altra banda, tot i que la tradició familiar, sens dubte, és un factor important per la continuació dels fills a l'explotació, el model de vida a pagès ha atret persones d'origen urbà o no pagès. «Cada cop es perceben més atractius, especialment en aquells que han crescut a les àrees urbanes, en la vida rural i en la possessió d'una granja petita.»¹⁶ Malgrat aquestes entrades, que podrien esperarçar la recuperació d'actius agraris, el sector continua perdent població de manera important.

La predominança del treball familiar i la baixa incidència del peonatge. A la majoria d'explotacions, el treball és familiar, només quatre explotacions de les vint-i-dues entrevistades requereixen el treball d'assalariats. La mà d'obra assalariada, a Sant Joan, es concentra en les explotacions més grans i modernes, on es practica l'ATP. Podríem pensar que, en tenir feina fora de la granja, necessiten més mà d'obra per a l'explotació. Però no és així en alguns casos, on l'assalariat ja hi era abans de començar l'activitat externa. Per tant, caldria un estudi de causalitat entre aquests factors.

És obvi que els pagesos es plantegen el cost d'oportunitat de tenir un assalariat a l'explotació, en termes de disminució dels ingressos totals obtinguts. Per tant, només les explotacions grans poden permetre's tenir assalariats. I si aquestes coincideixen amb explotacions que presenten pluriactivitat, ens podem plantejar si, en alguns casos, l'agricultura a temps parcial (practicada en explotacions rentables) pot donar feina a assalariats i reduir, així, l'atur del sector agrícola.

Les ajudes familiars, una eina imprescindible. Les ajudes familiars,¹⁷ tant importants al nostre parer, són en primer lloc les mullers, que fan les

15. CHECHI, A. (1998). «La Catalunya en l'horitzó del 2000». *Dossiers Agraris*, núm. 4, p. 53.

16. *The Arkleton Trust*. (1985). Citat per ETXEZARRETA, M. (1987). *El desenvolupament rural integrat*. Barcelona: Diputació de Barcelona, p. 110.

17. NAREDO, J. M. (1988). «Diez años de agricultura española». *Agricultura y Sociedad*, núm. 46, p. 10. Classifica les ajudes familiars com a agricultors a títol no principal que no es dediquen plena-

feines domèstiques i ajuden a la granja, després, els avis, que donen un cop de mà, i els fills, que també dediquen una mica de temps, quan acaben la jornada laboral, sovint en un altre sector. El gran percentatge d'ajudes familiars substitueixen un dels factors més cars de l'agricultura: la mà d'obra. Les mullers són les que fan les tasques de la granja, quan el marit està treballant fora (és pluriactiu). Per tant, el cost d'oportunitat de portar una doble activitat recau en l'increment de feina, tant dels marits com de les mullers. Hem trobat alguns casos, on la dona, abans de casar-se, treballava en una fàbrica o fent altres feines, que ha deixat d'exercir en anar a viure a pagès, perdent, així, la independència econòmica.

La formació acadèmica i no acadèmica de la mà d'obra. El nivell educatiu és un dels elements clau per a la capacitat dels pagesos. En l'àmbit agrícola, el secret de la productivitat i la competitivitat es troba en el nivell educatiu, ja que la tecnologia utilitzada, la gestió empresarial, les exigències de mercat i de l'agroindústria impliquen una mínima formació de les famílies agràries. Però no només un bon nivell educatiu és la única via per a la productivitat, sinó, també, el nivell de formació del pagès, adquirit amb l'experiència dels anys, amb l'assistència a cursos especialitzats, amb la informació rebuda, amb la capacitat d'estar al dia... S'observa, al món rural, un profund coneixement tecnològic i una gran saviesa de persones amb escassa escolaritat. Sovint els tècnics i investigadors tendim a ignorar el fet que el pagès treballa diàriament terres i ramat i, per tant, coneix perfectament, i millor que nosaltres, la tècnica per a fer-ho, per la qual cosa l'actitud dels tècnics hauria de ser menys pretensiosa i més humil.

A Sant Joan, trobem un fort contrast en el nivell de formació escolar dels titulars. Els titulars amb estudis primaris solen coincidir amb els d'edats avançades.

Podem confirmar, amb el nostre estudi, l'existència d'una relació entre l'alt nivell de formació del responsable de l'activitat agrària (tant formació acadèmica, com no acadèmica) i l'elevada dimensió econòmica de l'explotació. Però més representatiu és el que fa referència a la formació no escolar (l'assistència a cursos, conferències, xerrades...). És a dir, trobem que, a les explotacions amb major categoria econòmica, predominen els titulars interessats en aquestes activitats formatives. Caldria estudiar la causalitat entre aquestes variables, ja que no podem saber d'altra manera quina n'és la causa i quina la conseqüència. Pensem que si una persona s'informa de manera continuada, és perquè realment està interessada a millorar-ne la producció, aprendre i evolucionar, i això es demostra en el rendiment de l'explotació.

ment a l'activitat agrària i que no tenen una altra ocupació principal. Al meu parer, tot i que les tasques domèstiques no estiguin remunerades (fins al moment) són una activitat aliena a l'explotació i l'activitat principal d'algunes dones.

Malgrat tot, la deficiència estructural i les limitacions econòmiques greus poden obstaculitzar el desenvolupament econòmic de l'explotació, per molt que el titular es formi en la matèria.

Troblem, també, que aquelles persones que tenen un alt nivell d'estudis, en relació a la resta, són també els que més canvis fan per a modernitzar l'explotació, o els que s'han plantejat alguna vegada iniciar alguna activitat dins del sector terciari. D'aquests, tots assisteixen assíduament a cursos formatius. Però aquest resultat pot ser causat pel fet que els titulars amb estudis primaris són gent d'edat avançada, jubilats o prejubilats que, si fos el cas, no amortitzarien cap innovació a l'explotació. Amb el que hem vist, apostaríem clarament per la formació dels titulars i famílies agràries per a garantir l'èxit de les explotacions familiars.

Pel que fa a formació i pluriactivitat, constatem que la pluriactivitat alta és exercida, en la majoria dels casos, per titulars que tenen estudis de grau mitjà i superior, que assisteixen amb normalitat a cursos i xerrades sobre agricultura, i que la majoria d'activitats exercides fora l'explotació tenen a veure amb el tipus de formació rebuda. Per tant, si els pluriactius assisteixen a cursos de capacitació és un indicador que tenen un interès per l'activitat agroromadera.

Cal destacar, però, que hi ha una baixa assistència en les activitats formatives, ofertades per les famílies pageses.

La formació dels fills, un dels efectes d'expulsió. La formació dels fills té unes repercussions diferents a l'explotació agrària. Podem apuntar com a hipòtesi que la formació dels fills (que normalment sol ser major que la dels pares) pot conduir-los a tres opcions:

- Que els fills abandonin l'agricultura per a dedicar-se a una altra professió, per la qual s'han format. Poden ser ajudes o no, però els estudis mitjans i superiors s'acostumen a realitzar fora del municipi i, fins i tot, de la comarca, i això limita el temps que puguin dedicar a la granja. Això no permet que tinguin una responsabilitat a l'explotació i, per tant, tampoc no hi tenen un lligam.
- O bé, poden continuar vivint a l'explotació sense treballar-hi, només com a vivenda (turisme de retorn).
- També poden decantar-se per la pluriactivitat, si també els atrau fer de pagès. La majoria dels fills realitzen estudis aliens a l'activitat agrària.

Podem concloure dient que l'alta capacitació dels fills no repercuteix després en una millora de la producció en l'explotació familiar.

L'escàs èxit de la formació de cara a la dona rural. És rellevant que, a Sant Joan, hi hagi moltes dones que treballin a l'explotació, però que no assisteixin a cursos formatius. Ens comenta un informant que el DARP organitza molts cursos, dirigits a la dona rural, que no tenen gaire acceptació entre la pagesia de Sant Joan. L'explicació pot recaure en la forta càrrega i el lligam que representen per a la dona les feines domèstiques, o potser, el paper tradicional i poc rellevant, quant a la responsabilitat aparent de l'explotació que han tingut al llarg del temps.

Els canvis de les tècniques o de l'ús de la maquinària per a l'estalvi de temps i de capital. Els pagesos tenen unes colles formades per a treballar tots junts a cadascun dels camps en temps de sega. Existeix, doncs, una organització de la pagesia per solventar algunes de les tasques agrícoles. Alguns realitzen, també, treballs a tercers. Un d'ells ens comenta que lloga la seva pròpia maquinària sofisticada, per tal de no haver d'anar a buscar empreses de fora de la zona. Però ens comenta que els serveis no tenen gaire acceptació i en desconeixem el motiu.

El nivell de mecanització és important i, talment, excessiu, tenint en compte que molta de la maquinària té una temporada d'ús molt localitzada. Seria bo estudiar si surt més cara la compra de maquinària o llogar-la. Segurament, existeix algun altre factor diferent a l'assoliment de la màxima rendibilitat, que fa que els pagesos, enlloc de llogar, comprin la maquinària. El que és obvi és que el cost d'oportunitat de la maquinària, en termes de benestar (més temps lliure, menys dificultat de les feines que resulten menys costoses...), és bastant bo i millora la qualitat de vida. Es fa palès, doncs, la dependència de les explotacions respecte la maquinària i la tecnologia. És en la utilització racionalitzada de la maquinària, on nosaltres veiem una via per a l'estalvi a l'explotació.

Pel que fa a les activitats productives, hem vist com s'han donat molts casos on s'ha substituït la vaca de llet per la vaca de carn. És a dir, s'ha extensificat la producció, pensem que valdria la pena fer alguns esforços per a estudiar el possible pas a sistemes de producció ecològics pel valor afegit que això pot comportar en el producte, i per la sostenibilitat de l'activitat al medi natural. L'extensificació obeeix a l'objectiu de reduir la duresa i les hores de feina, forçada, en part, per la tendència a la pluriactivitat, l'avançada edat dels titulars, potser per les subvencions (tot i que els pagesos no han especificat les subvencions com a motiu del canvi)...

5.3. Activitats no agràries: temps lliure i turisme rural

El cost d'oportunitat del temps lliure, una de les causes de la manca de relleu generacional. La majoria de pagesos no disposen de gaire temps

lliure, perquè estan molt lligats a la feina i al bestiar. La ramaderia és una activitat que necessita moltes atencions, sobretot la producció intensiva de llet de vaca. Molts han considerat el cost d'oportunitat del temps lliure i han vist que no els surt a compte llogar mà d'obra per a substituir-los. De raons, a més de les econòmiques, n'hi ha de personals, els pagesos treballen molt a la seva manera i el bestiar és molt delicat. Ells coneixen cada animal i el tracte que li han de donar perquè tot funcioni i pensen que una altra persona, per molt professional que fos, no ho faria amb el mateix coneixement. Pensem que està exposant els guanys de la família a mans d'una persona aliena i que s'hi juga molt i, per tant, és normal que s'ho rumii dues vegades abans de llogar personal. En definitiva, s'estima més no tenir tant de temps lliure que deixar l'explotació a mans d'un altre. El cost d'oportunitat del temps lliure és massa alt per al gaudi dels pagesos. I aquest, juntament amb la gran responsabilitat i el lligam que suposa l'activitat, és un dels desavantatges principals que suporta la pagesia en una societat on cada vegada es tendeix a gaudir i incrementar el temps pel lleure i, per tant, es converteix en un dels motius pels quals els fills no volen continuar amb l'activitat.

Principals avantatges i inconvenients de la pluriactivitat.¹⁸ Com a avantatges, destaquem que la segona activitat permet un aprenentatge pel pagès i la seva realització personal, en cas que la segona feina li agradi. Alguns pluriactius entrevistats consideren que, a la feina, han après coneixements nous que els han servit per millorar la producció o per solventar alguns problemes (per exemple, coneixements sobre analítica de sòls i necessitats de les plantes, conceptes de mecànica...). Un altre avantatge que té la doble activitat, segons els entrevistats, és la relació social que gaudeixen aquells que han de marxar de l'explotació per treballar. Els principals inconvenients són la concentració de les feines en determinades èpoques de l'any; el fet de no poder estar a l'explotació en casos d'urgència a la granja; en no tenir tant temps per estar amb la família. Malgrat això, i el fet que preferirien ser només pagesos, no estan descontents d'exercir la pluriactivitat.

Poques bones perspectives pel turisme rural. El consumidor de turisme rural espera trobar un paisatge diversificat. És per això que el turisme rural ha de ser un suport de les activitats agropecuàries i no una activitat aïllada, ja que es complementen mútuament i comparteixen un mateix espai físic.

Aquells que ofereixin aquest servei haurien de ser els mateixos pobladors de la zona, que donin a conèixer l'entorn, la cultura i les tradicions rurals i que les potenciïn. D'aquesta manera, es realitzarà un veritable desen-

18. Podem trobar més informació a ETXEZARRETA, M. (1987) i (1991).

volupament de la zona a curt i a llarg termini, creant uns lligams entre els nouvinguts i els locals.

En les activitats que s'han iniciat, o s'iniciaran, a les explotacions, de turisme rural o d'elaboració d'aliments, la dona ha tingut un pes específic, i es converteix, moltes vegades, en la gestora de la nova activitat. L'horari, però, se li ha intensificat. Encara que obté un reconeixement per part de la família i de la resta de persones que li valoren molt la feina.¹⁹ Però, així com no s'ha de confondre desenvolupament rural amb turisme rural, tampoc hem de confondre turisme rural amb dona rural. Ja hem comentat abans, amb la introducció del concepte d'ATP, com la dona realitza ja una activitat, la domèstica, i moltes vegades cuida dels fills. Per tant, és difícil que pugui exercir una tercera activitat de turisme rural, si no té l'ajuda d'algun familiar. Algunes vegades el turisme rural és portat pels fills.

En el nostre treball, aquells que han iniciat alguna activitat de turisme rural, ho han fet per raons econòmiques, per donar feina a la família, per a realització personal, i ho han fet, sobretot, aquells que tenien més facilitats, com ara disposar d'una masia per a fer-ho. Però, en general, els pagesos veuen moltes desavantatges per a realitzar-les.

Aquells que han decidit treballar en el sector terciari, pagesos o no, opinen que el que més valoren de l'activitat és el tracte amb els clients i que la feina és molt agraïda. Fins i tot, un pagès opina que per aquest darrer motiu, li agrada més l'activitat terciària. Malgrat tot, el turisme rural no presenta massa bones perspectives entre la pagesia de Sant Joan. És una activitat amb massa inconvenients per engegar-la els pagesos. Així doncs, tot i que un turisme rural sostenible i ben gestionat podria activar socioeconòmicament la comarca, els pagesos no hi confien com a solució a la renda insuficient.

5.4. Visió de futur del sector

Alarmant manca de relleu generacional. En preguntar sobre la visió de futur que tenen de l'explotació i l'agricultura, casualment, aquells que més optimistes es mostraven eren aquells que classifiquem dins l'alta pluriactivitat i que reben formació continuada. En canvi, la pluriactivitat baixa, quan són els fills els que treballen fora l'explotació, pot ser un símptoma del fet que aquests no hi veuen un futur clar, i volen abandonar l'activitat agrària per busca una alternativa.

19. Segons CÀNOVES VALIENTE, G.; GARCÍA RAMON, M. D. (1995). «Mujeres y turismo rural en Cataluña y Galicia: ¿La nueva panacea de la agricultura?», *El Campo*, núm. 133, p. 221-238.

En aquest estudi, hem analitzat quins són els principals factors que proporcionen una visió esperançadora de l'activitat agrària i, per tant, afavoreixen la continuïtat dels fills a l'explotació. Aquests són:

- El nivell global d'ingressos, tant els provinents de l'explotació com els extres. Com més, nivell d'ingressos, major esperança de cara al futur.
- La pluriactivitat. Les explotacions que millor veuen el futur coincideixen amb les explotacions on es practica la pluriactivitat. Aquests dos punts vistos fins ara, podrien demostrar com els que tenen ingressos extres els inverteixen a l'explotació, perquè aquesta rutlli. Per tant, recalquem la importància de la pluriactivitat pel manteniment de les explotacions.
- La presència de fills joves a l'explotació. Aquest factor està molt relacionat, generalment, amb l'edat dels pares: si els fills són joves, és molt possible que els pares també ho siguin i, per tant, siguin més dinàmics.
- Els titulars més joves són els que millor veuen el futur.
- La formació continuada. Queda palès que la formació continuada afavoreix la visió optimista davant el futur, sempre i quan no hi hagi limitacions importants. No és tan rellevant el nivell d'escolarització.
- La masoveria, per contra, pot influir en la decisió dels fills de no continuar a l'explotació, perquè no els incentiva viure en una finca que no és pròpia, i més accentuat si no volen dedicar-se a l'agricultura.

Hi ha molts altres factors no anomenats que, combinats amb els anteriors, proporcionen tota una gamma d'opinions respecte als anys vinents a les explotacions. Aquí ens hem limitat a exposar aquells factors que han aparegut com a més rellevants.

El problema de la continuïtat de l'explotació per part dels fills és força greu. El 50 % de les explotacions entrevistades no tenen possibilitat de continuïtat, i la resta, la tenen molt dubtosa. La vida sacrificada al camp i la baixa rendibilitat, segons els pares, són alguns dels motius de la dificultat de relleu generacional i, també, la devaluació de la professió (tot i que darrerament sembla que s'estigui revaloritzant). Molts d'ells han volgut proporcionar als fills la possibilitat d'uns estudis per tal que puguin sortir del sector agrícola. Pensem que hi ha altres persones que no provenen de pagès que es senten atrets per aquesta feina i aquests podrien ser els futurs pagesos, els vocacionals (encara que el que acabem d'expressar és possiblement un desig més que una realitat).

6. CONCLUSIONS SOBRE L'AGRICULTURA FAMILIAR I L'ATP

En el present treball, s'arriba a la conclusió que la pluriactivitat no és un pas previ a l'abandonament de l'activitat agrària; sinó que és, en molts casos, l'única manera de resistir-se a l'emigració o a l'abandonament de l'agricultura. Per tant, afavoreix la permanència de població al sector i al medi rural. Els agricultors, amb els ingressos extres, poden invertir més en l'explotació i modernitzar-la. En tot cas, serà la combinació dels efectes de reclam i d'expulsió, els que facin decantar les famílies agràries a continuar, o no, al sector. El principal inconvenient de la doble activitat és la notòria disminució de la qualitat de vida (dels factors no econòmics de la qualitat de vida).

Pel que fa al problema de la disminució d'actius agraris, observem que algunes de les causes són la manca de relleu generacional, en primer lloc, i la masoveria. La masoveria presenta alguns inconvenients, pels quals observem la tendència dels masovers a comprar alguna finca o sortir del sector. Un dels mecanismes d'expulsió, que desmotiva els fills dels titulars a treballar a l'explotació, és la manca de temps lliure i l'excessiva responsabilitat que representa l'activitat a l'explotació.

La sortida del sector dels masovers i la baixa probabilitat de continuïtat a les explotacions provoca l'abandonament de moltes masies que, sense un manteniment constant, acaben ruïnoses. Per altra banda, ens trobem amb persones amb ganes d'iniciar una activitat agropecuària, que busquen una finca per instal·lar-s'hi. Tenint en compte aquests factors, una possible estratègia per solventar la pèrdua d'actius agraris i preservar el manteniment dels masos, seria posar en contacte propietaris que volen vendre o llogar masies, amb les persones interessades.²⁰ Una segona estratègia per afavorir la continuïtat de l'activitat agrària és la promoció de la formació professional agrària, i situar les escoles en un àmbit agrari, en contacte amb pagesos, per tal de recollir la saviesa i la tradició i evitar una gran pèrdua si aquesta informació no es transmet.

Seria bo, també, la millora de les condicions de benestar de la llar, de les comunicacions, de les instal·lacions... per tal d'afavorir que els fills continuïn residint a l'explotació.

Un aspecte rellevant del present estudi és el que fa referència al capital humà. La formació i, sobretot, la formació continuada dels titulars és un factor que afavoreix el millor funcionament de l'explotació. Malgrat tot, no tot-hom hi veu la utilitat. És per això que proposem, com a mesura, l'estimulació i sensibilització dels pagesos en la formació continuada. I insistiríem en

20. Queralt ens parla de la creació d'un banc de terres, així com també d'un banc de maquinària com a objectiu d'estalviar i rendibilitzar l'explotació (remetem el lector a la bibliografia).

el fet d'incentivar la dona pagesa, perquè, també, pogués accedir a aquests cursos.

Quant a la forma i contingut dels cursos de formació, pensem que caldria donar-los un caire molt pràctic, fer-los més participatius i personalitzats, per tal que els pagesos s'hi sentissin més protagonistes, més implicats. Una opció seria el plantejament dels problemes més comuns, per part dels mateixos productors, i intentar esbrinar la possible solució entre ells amb l'ajuda dels tècnics necessaris. D'aquesta manera, es potenciaria el diàleg i la confiança entre ells. Així, aquests cursos tindrien més repercussió a la granja. Així doncs, la persona responsable dels cursos, el professor, hauria de tenir un cert carisma, tindria un paper més aviat de coordinador, a més d'oferir els continguts del curs. El procés hauria de ser més important que el producte o els resultats concrets.

El turisme rural és un tema que no s'ha considerat gaire seriosament en les explotacions entrevistades (amb algunes excepcions). Els pagesos de Sant Joan es mostren encara bastant recelosos amb aquesta nova oportunitat de treure uns excedents alternatius a l'explotació per aquesta via. Però Sant Joan de les Abadesses presenta unes característiques d'entorn i paisatge molt favorables pel turisme. Tot i que la vila no disposa de les infraestructures per a aquesta activitat, el Ripollès és una comarca que es ven per si mateixa.

AGRAÏMENTS

Agraeixo al professor Òscar Alfranca el suport i la col·laboració indispensables; també l'amabilitat i bona acollida dels pagesos entrevistats; i l'interès i estima de Kim Oliu. Uns bons ingredients per a l'elaboració d'aquest article.

BIBLIOGRAFIA

- ARGILÉS I BOSCH, J. M. (1998). «Competitivitat de l'agricultura catalana en el marc de la Unió Europea». *Quaderns agraris*, núm. 22, p. 5-33.
- CALCEDO ORDÓÑEZ, V. (1996). «Disparidades regionales en la agricultura española». *Papeles de Economía Española*, núm. 60-61, p. 88-93.
- CAMARERO, L. A. (1993). *Del éxodo rural y del éxodo urbano. Ocaso y renacimiento de los asentamientos rurales en España*. Madrid: MAPA.
- CÀNOVES VALIENTE, G.; GARCÍA RAMON M. D. (1995). «Mujeres y turismo rural en Cataluña y Galicia: ¿La nueva panacea de la agricultura?» *El Campo*, núm. 133, p. 221-238.
- CHECHI, A. (1998). «La Catalunya en l'horitzó del 2000». *Dossiers Agraris*, núm.4, p. 51-83.

- ETXEZARRETA, M. (1985). *La agricultura insuficiente*. Madrid: Instituto de Estudios Agrarios, Pesqueros y Alimentarios.
- (1987). *El desenvolupament rural integrat*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- (1995). *La agricultura familiar ante las nuevas políticas agrarias comunitarias*. Madrid: MAPA
- GARCÍA DOMINGO, E., (1998). «L'agricultura familiar i l'agricultura a temps parcial; Presentació d'un cas empíric a Sant Joan de les Abadesses (el Ripollès)». Treball de fi de carrera presentat a l'Escola Superior d'Agricultura de Barcelona.
- HERNÁNDEZ SANCHO, F. (1992). «La agricultura a tiempo parcial en la Comunidad Valenciana: una aproximación metodológica». *Revista de estudios agro-sociales*, núm. 159, p. 189-205.
- NAREDO, J. M. (1988). «Diez años de agricultura española». *Agricultura y Sociedad*, núm. 46, p. 1-29.
- QUERALT I BOLDÚ, R. (1999). «*Impacte ambiental del despoblament*». Lleida: Pagès editors.
- SUMPSI, J. M. (1995). «Situación actual de la agricultura española». *Papeles de Economía Española*, núm. 62, p. 172-179.